

Ilija LALOŠEVIĆ

UTVRĐENI PUNKTOVI KOTORSKE TVRĐAVE VENECIJANSKOG PERIODA

Ključne riječi: kule, bastioni, graditeljstvo, fortifikacije, utvrđeni gradovi, tvrđave, Kotor, Boka Kotorska

1. UVOD

Od davnina je Boka Kotorska predstavljala strateški važan geografski region. Njena tri prostrana, međusobno povezana zaliva (Hercegnovski, Tivatski i Kotorski) čine jednu od najboljih prirodnih luka na svijetu. Najvažniji grad i uporište Boke, Kotor, nalazi se u podnožju brda Sv. Ivan na strateški veoma povoljnoj aluvijalnoj zaravni, između rijeke Škurde, mora i izvora Gurdic. Od davnina je jaki utvrđeni grad, koji iako praktično izolovan u dnu zaliva, i dva vijeka okružen sa svih strana turskom teritorijom, nikada nije pao Turcima u ruke.

U nesigurnim vremenima nastanka Kotora, topografski uslovi su bili odlučujući faktor za izbor položaja grada, njegov urbani razvoj i opstanak. Najstarije utvrđenje - "gradina" moglo se još od ilirskih vremena nalaziti na vrhu brda Sv. Ivan [1]. Do sada nisu pronađeni tragovi utvrđenja rimskog naselja, koje je izvjesno postojalo na području današnjeg grada i bilo pod nazivom *Catarum* ili *Acruvium*. [1].

Prve vijesti o Kotoru poslije doseljavanja Slovena donosi Konstantin Porfirogenit. Po njemu su Saraceni 867. godine zapalili donji grad Kotor [2]. Ovo posredno upućuje da je tada postojao i gornji grad, tj. tvrđava u brdu Sv. Ivan.

Ekonomski prosperitet nemanjičkog perioda (1168-1371), kada je grad kao glavna izvozna luka ubirao značajna sredstva, bio je preduslov za radikalnu rekonstrukciju odnosno izgradnju fortifikacionih objekata i trasa, čija se dispozicija u velikoj mjeri podudara sa današnjem.

Poslije pada srpske srednjovjekovne države, nastupio je buran period sa čestim smjenama vlasti, pa se Kotor, nakon brojnih molbi, uspio 1420. godine staviti pod mletačku zaštitu. Mlečani su postepeno sužavali privilegije

Slika 1. Plan Kotorske tvrđave

koje su priznali Kotoru prilikom predaje, a grad je u privrednom smislu nazadovao, ali je u strateškom pogledu dobijao na značaju, što je za posljedicu imalo povećano interesovanje za njegova utvrđenja.

2. NAJZNAČAJNIJI ODBRAMBENI PUNKTOVI U PRIOBALNOM DIJELU

Prvu veliku mletačku intervenciju ojačanja kotorskih bedema predstavljaju kula Gurdić, sagrađena na južnom dijelu gradskih bedema pored mora, u blizini izvora Gurdić 1470. godine [3]. Kula Gurdić (sl. 2.) je relativno dobro očuvana, uprkos tome što je temeljena na kaveroznom, krečnjačkom terenu, neposredno uz izvor. Stariji zid između kule i južnih gradskih vrata je nešto ugroženiji. Kula još uvijek nije istražena, iako se u okviru nje ili u njenoj blizini očekuje nalaz crkve sv. Marije od Mosta (Gurdića) “*S. Maria de ponte sive de Gurgute*”, na koju su krajem 17. vijeka bile postavljene ratne sprave “*tormenta bellica*”. Dakle bila je funkcionalno uključena u fortifikacioni sistem grada. Prije dvadesetak godina unutrašnjost kule (kazamati, koridori, toparnice) je pretvorena u sklonište, što je bila i jedna od prepreka inicijativama za njenu revitalizaciju. Najveći i praktično jedini tehnički problem pri revitalizaciji kule je zaštita od vlage, koja je uobičajeni problem i kod drugih sličnih građevina.

Sjeverno od kule Gurdić, prema staroj mletačkoj Vojnoj bolnici (sada Centar za kulturu), nalazio se bastion koji je na planu kapetana Franćeska Đi-

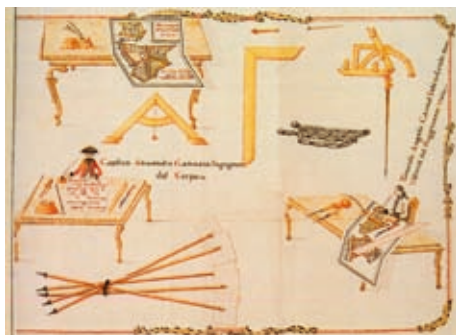
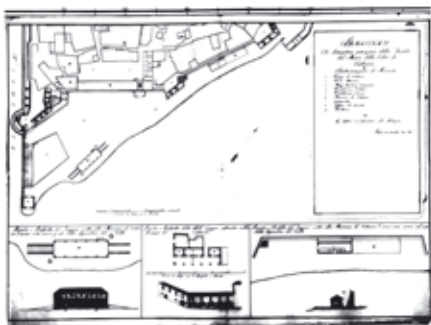
Slika 2. Kula Gurdić

Slika 3. Bastion Korner

rončija iz 1785. godine označen kao “*Piattaforma S. Francesco rovinosa*” (Sl. 1., položaj br. 22). Nije nam poznato vrijeme nastanka ovog bastiona. Sudeći po istorijskim podacima bastion je doživio radikalnu rekonstrukciju 1590. godine, za vrijeme providura Pizanija. Krajem 19. vijeka austrijske vlasti srušile su već značajno oštećeni bastion, radi prolaza priobalnog puta. Na njegovom mjestu, a u pravcu srednjovjekovnog zida ojačanog kontraforima, sagrađena je eskarpa koja se po opusu teško može razlikovati od mletačkog zida. U gornjem dijelu novog zida, tom prilikom je ugrađeno nekoliko spolija sa grbovima, uključujući i natpis providura Pizanija

Bastioni Korner i Valijer, a vjerovatno i dio bedema između njih, zidani su poslije velikog zemljotresa 1667. godine [3]. Bastion Korner (Sl. 3) nedovoljno je istražen i treba da bude revitalizovan u skladu sa rezultatima budućih istraživanja.

Slika 4. Plan tvrđave u zoni Vrata od mora (bastioni Citadela, Valijer i Korner), *Archivio di Stato, Venezia, Provveditori alle Fortezze (ex. B.83 dis. 121), autor plana Alessandro Ganassa, E. Concina, La Fabbrica della Fortezza*

Istraživanja bastiona Valijer (Sl. 5) vršena su u nekoliko navrata od strane Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor. U njegovoj unutrašnjosti su pronađeni ostaci srednjovjekovnog gradskog zida sa kapijom romano-gotičkog stila 14. vijeka. Nakon istraživanja izrađen je projekat revita-

lizacije, koji u prostoru između starog bedema i spoljašnjih zidova bastiona predviđa ugostiteljski objekat i galeriju, a ispred stare kapije, sa unutrašnje strane, ulaz i baštu restorana.

Slika 5. Bastion Valijer

Slika 6. Citadela

Produžujući šetnicom iznad glavnih gradskih vrata, koja je ujedno i galerija za pristup pojedinačnim prostorima kompleksa Kule gradske straže, Providurove palate i Vjećnice, dolazi se do jednog od najznačajnijih utvrđenih gradskih položaja, Citadele (“Citadela” ili “Campana”). U vrijeme kada je nastala, početkom 16. vijeka, Citadela je bila autonomno gradsko utvrđenje koje se moglo braniti i u slučaju predaje grada (Sl. 6). Ona je kasnije povezana

Slika 7. Prelazak sa kružnih na poligonalne bastione (B.Lorini, *Delle Fortificationi*, Venezia 1597, korišćen primjerak iz Fine Arts Library, Philadelphia)

sa susjednim kortinama, sjevernom i zapadnom, a 1613. godine otvaranjem dvije velike toparnice formirana je tzv. "Piazza Soranzo", niži artiljerijski položaj prema luci i gradskim vratima. Projekat revitalizacije sjevernog dijela gradskih bedema, koji je adekvatno valorizovao i prezentirao Citadelu, toparnice, rampe i dr. izrađen je 1983. godine. Početkom 1990. godine pojavio se investitor zainteresovan za revitalizaciju kompleksa bastiona Citadela i njegovog uklapanja u turističko-ugostiteljski ansambl na potezu od Kule gradske straže do zgrade Vijećnice. Iako je uloženi napor da se prezentuju, a dijelom i rekonstruišu izvorni bitni elementi kompleksa, prilikom revitalizacije su na žalost izgubljeni dragocjeni ostaci najstarijih fortifikacija Kotora, kao i njihovi prateći elementi (djelovi romaničkih kasarni, pomoćnih zgrada i dr.

Sudeći po izvorima, Citadela je počela da se gradi početkom, a završena u drugoj polovini XVI vijeka, i već tada bila tehnički zastarjela. Naime, tridesetih godina XVI vijeka došlo je do prelaska na poligonalne bastione, budući da su kružni imali više nedostataka, od kojih je najznačajniji bio tzv. „mrtvi ugao“, odnosno prostor ispred bastiona koji nije mogao da se pokriva artiljerijskom vatrom (sl. 7).

Primjer utvrđenog punkta poligonalnog oblika je bastion *Bembo*, u nekim istorijskim izvorima poznat i pod imenom *Vendramin* (Sl. 8) iz 1539. godine, koji se sa velikom dozom sigurnosti može atribuirati čuvenom italijanskom arhitekti Sanmikeliju (*Michele Sanmicheli*) [4], koji je jedan od najznačajnijih pobornika i autora ovakve forme bastiona. Bez prethodnih istraživačkih radova i strožih konzervatorskih smjernica, ali ni većih propusta sa aspekta zaštite i prezentacije spomenika, ovaj bastion je još prije zemljotresa 1979. godine bio adaptiran za potrebe gradske ljetnje pozornice. U unutrašnjosti bastiona sačuvan je najveći dio autentičnih elemenata i konstrukcija, koje prilikom buduće rekonstrukcije treba detaljno istražiti, proučiti i prezentovati.

Posljednji bastion u području grada, od kojeg počinje pojas utvrđenja u brdu nosi naziv *Riva*, (sagrađen u vrijeme providura Alojza Rive 1540-1542., sl. 9). On se koristio kao ljetnja pozornica od pedesetih godina do izgradnje

Slika 8. Bastion Bembo (*Vendramin*)

Slika 9. Bastion Riva

nove pozornice na bastionu Bembo. Neuređen je i neistražen. Na njemu se nedavno nalazila kamenorezačka radionica Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor.

3. ODBRAMBENI PUNKTOVI U DIJELU TVRĐAVE U BRDU

Prve mletačke radikalne intervencije na dijelu tvrđave u brdu bile su izgradnja *Kaštela* na vrhu brda Sv. Ivan (*Castello over Fortezza, Castello San Giovanni, Citadella*) krajem XV vijeka. On je praktično, do današnjih dana, spolja ostao u nepromijenjenom obliku iz tog vremena (sl. 10), a sačuvana je i autentična kapija iz vremena gradnje (sl. 11). Karakterističan je njegov oštri sjeveroistočni ugao (*sperone*), čija gradnja se često pominje u istorijskim izvorima (sl. 12). Kaštel je kasnije dobio spoljašnji ulaz sa pokretnim mostom i niz objekata u unutrašnjosti, uključujući i nekoliko intervencija iz vremena Austrougarske monarhije. S obzirom na njegov položaj, evidentno je da je kaštel bio praktično neosvojiv sa strane brda. Mlečani su u više navrata čak minirali, sjekli brdo, da bi ga učinili još nepristupačnijim.

Slika 10. Kaštel Sv. Ivan

Slika 11. Ulaz u Kaštel. XV vijek

Rekonstrukciji utvrđenja u brdu Mlečani dugo vremena nisu posvećivali veću pažnju. Održavali su i popravljali postojeći srednjovjekovni sistem bedema i kula [5]. Nešto veće opravke morale su se preduzeti poslije oštećenja u toku turskog napada 1657. godine, o čemu svjedoče zapisi o upotrebi kamena sa porušenog manastira Sv. Franja na Gurdiću za rekonstrukciju položaja *Batalja* (sl. 13). Tek krajem šezdesetih godina XVIII vijeka preduzete

Slika 12. Ugao Kaštela
("sperone")

Slika 13 . Položaj Batalja

Slika 14. Ulaz u Kotersku tvrđavu na
brdu sv. Ivan, 1760. g.

Slika 15. Položaj Renijer,

Slika 16. Karakteristične puškarnice,
XVIII vijek

Slika 17. Mala tvrđava (Posto Soranco)

su radikalne intervencije na ojačanju utvrđenja u brdu novim bastionima i artiljerijskim platformama.

Seriji radova koji su tada preduzeti prethodilo je postavljanje lučnog nadvoja nad ulicom iza apside kolegijalne crkve Sv. Marije od Rijeke (Koledata, Blažena Ozana) iz 1760. godine (sl. 14) na kojoj su natpis (REGIA MUNITAE RUPIS VIA, Glavni put za tvrđavu u brdu), godina izgradnje (AD MDCCLX) i krilati lav, simbol Republike Sv. Marka.

Godine 1768. proširen je pomenuti položaj Batalja, a u njegovoj blizini sazidan položaj *Renijer* (sl. 15). Njegovi zidovi, sa otvorima za topove u nižem dijelu i puškarnicama u gornjoj zoni, još uvijek su dobro očuvani. Na položajima *Renijer* i *Batalja* uočavaju se dvije vrste puškarnica, obične, uzane i dugačke za puške, i veće polukružne sa odgovarajućom kamenom klupicom za arkbuze (sl. 16).

Jedan od najznačajnijih odbrambenih položaja u brdu nosio je naziv *Soranco*, a poznat je i pod imenom *Mala tvrđava* (sl. 17). Kasarna u njenom sastavu imala je u prizemlju artiljerijsko skladište, na prvom spratu sobe za vojnice, a na drugom za oficire. U okviru istog položaja postoji i kazamat, značajna i čvrsta građevina, koja je u gornjim etažama bila zasvedena i imala zasebne ulaze sa spoljašnjeg kamenog stepeništa. Položaj *Soranco* je jedan od najvećih na ovom dijelu zidina. Na njemu su 1768. godine bili izvedeni obimni radovi, o čemu je, između ostalog svjedočio kamen sa natpisom [3].

Susjedni položaji *Sv. Marko* (sl. 18) i *Sv. Jerolim* (sl. 19, 20) su u više navrata pretrpjeli prepravke, doziđivanja i nadziđivanja, ali izgleda ne u većoj mjeri i 1768. godine. Da je to bio slučaj, i ovdje bi, analogno drugim položajima, bile ugrađene adekvatne ploče sa natpisima o obnovi i datumom.

Kula *Kontarini* do sada se datirala u 1571. godinu [3], iako se najvjerovatnije radi o vremenu gradnje kule na *Gurdiću* (oko 1470. godine). Međutim, bez obzira na datum, ovdje se bez sumnje, slično kao i za *kulu Loredan*, radi zapravo o objektu sa izrazitim srednjovjekovnim karakteristikama [5].

Slika 18. Položaj Sv. Marko, oluk i cistijerna

Slika 19. Položaj Sv. Jerolim sa redukcijom i kulom Kontarini

Slika 20. Položaj Sv. Jerolim

Slika 21. Položaj Priuli

U okviru velike kampanje na rekonstrukciji položaja u brdu, među najstarijim radovima su oni izvedeni 1767. g. na bateriji *Priuli* (sl. 21). Ovaj položaj ima prema sjeveru zaštitni zid sa puškarnicama i okruglu kulu stražaru na uglu sa zasvedenim krovom. Na ključnom kamenu toparnice prema sjeveroistoku je natpis sa imenom položaja i godinom izgradnje.

Na vrhu litice, ispod Kaštela, a iznad barutane Sv. Franjo, nalazi se artiljerijska platforma *Molin*, a ispod nje, u podnožju brda, skoro nad samim gradskim kućama, naspram Vojne bolnice, 1762. godine izgrađen je polukružni bastion *Sv. Tripun*. Predstavlja tipičnu artiljerijsku platformu sa jakim, eskarpiranim zidovima.

Značajnih radova na rekonstrukciji bilo je i na tvrđavskom sektoru od Kaštela do Gurdića, ali je ovdje relativno malo izdvojenih fortifikacionih punktova, već preovlađuje kontinualni tvrđavski zid. Najznačajniji položaji na ovom dijelu su *Sv. Stefan* i dva položaja sa imenom *Sv. Franjo* (sl. 22) od kojih je onaj niži često nosio i naziv «*Posto Zen*» (sl. 23).

Ovaj sektor tvrđave danas je izrazito nepristupačan, zapušten i za razliku od priobalnog dijela, u posljednjih osamdeset godina nije imao nikakvu, čak ni privremenu funkciju.

Slika 22. Položaj Sv. Franjo

Slika 23. Položaj Zen

Ukupno graditeljsko tkivo, iako izvorno fizički kvalitetno, neminovno se rastače i degradira. Kule, bastioni, kortine, artiljerski položaji, kasarne, skladišta, cistijerne, saobraćajnice i dr. permanentno se oštećuju pod uticajem atmosferilija, vegetacije, zemljotresa.

Ipak, brojne spomeničke vrijednosti ovog dijela kotorskih fortifikacija, uz atraktivnost prirodne okoline i vizura, solidan su preduslov iznalaženja mogućnosti i interesa za njihovu revitalizaciju. Svakako da su u ovom pogledu osnovni problemi infrastruktura, komunikacije i dr., a oni moraju biti generalno riješeni. Strateška opredjeljenja u pogledu namjene u prvom redu bi morala biti vezana sa turizam, kulturu i sl.

Uz prethodne istražne i projektantske aktivnosti, te infrastrukturno povezivanje sa gradom, bilo bi moguće započeti dugotrajne radove na zaštiti i revitalizaciji ostataka tvrđave. Niz budućih međusobno povezanih turističkih punktova odgovarao bi sistemu starih kula, bastiona i objekata za posadu.

LITERATURA

- [1] J. Martinović, Urbanistički razvitak grada Kotora kroz vjekove, Kotorska sekcija Društva istoričara Crne Gore 1948-1968, Kotor 1970, 85-92
- [2] P. Butorac: Teritorijalni razvitak Kotora, Anali historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 1962-63, 43-101
- [3] V. Đurović: O zidinama grada Kotora, Zbornik izvještaja o istraživanjima Boke Kotorske II, SAN Spomenik CV, Beograd, 1956, 120-145
- [4] A. Deanovic, Dalmazia fortificata, Un concetto di Michele e Gian Girolamo Sannicheli, Castelli e citta fortificate, Istituto di Urbanistica e Pianificazione, Università di Udine, 1989, 27-36
- [5] I. Lalošević, Srednjovjekovno fortifikaciono graditeljstvo Boke Kotorske, GNP 2008 Drugi internacionalni naučno-stručni skup Građevinarstvo-nauka i praksa, Građevinski Fakultet, Podgorica, 2008, knj. 1, 703-708

Ilija Lalošević

FORTIFIED POSTS OF THE KOTOR FORTRESS IN THE VENETIAN PERIOD

Summary

In this paper the author presents the most significant interventions performed by the Venetian Republic improving the fortification of the fortified medieval town of Kotor from 1420 till 1797. As the aforementioned period is characterized by the development of firearms, those changes implied gradual reduction of escarps and height of ramparts and construction of proper strengthening defence posts, primarily towers and bastions. The towers typical for the 15th century and the first decade of the 16th century had as a rule a round base, while from the middle of the 16th century polygonal bastions were applied as superior solution, adapted to the artillery action.